

think and different ways to put those ideas into practice. What many of us are looking for is a conversation about life, arising out of the need to get a clearer view on one's own life and "life" in general.

Even if this conversation is not about definitive advices but, as a *process of deliberation*, about what might be done: A reorganization of issues, of the options at one's disposal, and of the arguments for and against those options. Crucial is an *optative* act (*optatives Vorgehen*), which leaves the responsibility to those, who live their lives themselves, and still does not leave them alone with the questions they have. To respect the autonomy of the individual is a great good, for good reason: In the end, it is the individual who bears responsibility for his or her life, not some "counselor" who might even perhaps only give random and irrelevant opinions – an existential truth. No matter how normative a "recommendation" might be, the process of deliberation is and will always be a method of *impulse* (*Anregung*). This might even be more helpful than concrete advice and, moreover, it is mutual: In conversations like these, both participants receive impulses, inducements to abandon their usual lines of thought, to see a situation from a different point of view, and to perceive new possibilities.

Lastly, fundamental to the art of living is to give life a purpose. Once again, it is necessary for a philosophy of the art of living not to lay down this purpose normatively, but to leave it blank optatively. In ancient Greek philosophy, to which we own the concept "art of living" (*techné tou biou*), the purpose of life is referred to as "the beautiful" (*to kallos*), a concept just as fascinating, as it is dissolving. Indeed, one might ask whether life would even be possible without an orientation towards the beautiful (*das Schöne*). Beautiful is that what appears to be *bejahenswert*. Something appears to be *bejahungswert* only from a personal point of

view, it can lay no claim to general validity. *Bejahungswert* cannot merely be the pleasant, sensual "positive," but the unpleasant and hurtful "negative" as well – because that can be the deep experience that brings you forward. The beautiful includes the failure, what counts is whether life as a whole appears to be *bejahungswert*.

If the motivation to form your life derives from life's shortness, then the motivation to form your life in a beautiful way comes from the yearning (*Sehnsucht*) for the possibility to say yes to life in its totality. Beautiful is that, to which the individual can say Yes. From this stems the fundamental imperative of the art of living, an imperative that can only be endorsed by the individual itself to lead his or her footsteps into a living in the shared horizon of existence. It is a simple looking existential imperative: *Form your life so, that it is bejahungswert*. This provides life with a touchstone by means of which life can be measured and judged over and over again. If life is lived so that it is not *bejahungswert*, then it must be changed. The beautiful life can also be used as a *political* argument, to create social conditions more *bejahungswert* than the present ones, which in turn will open up the possibilities for an existence more *bejahungswert*. In this way, the art of living can really mean *the creation of a beautiful life*, in the following sense: Making life *bejahungswert*, and to this end a working of the self, of one's own life, of a shared living with others, and to pin down the conditions for a life that is *bejahungswert*.

Noten

1. Translated from German by Sebastiaan Broere: I did my very best in writing this translation, but it by no means captures the beauty and depth of Schmid's original, German contribution to *De Filosoof*. For those of you who are interested in his original piece of writing, please send an email to de.filosoof@phil.uu.nl.

CALL VOOR KOPIJ

Je bent meer dan welkom om je gedachtes te verwoorden in een essay('tje) of paper, om deze vervolgens naar ons te mailen: de.filosoof@phil.uu.nl. We zien jullie schrijven graag tegemoet!

Paul van Tongeren Deugd en levenskunst¹

Wat is de relatie tussen deugdethiek en levenskunst? We vroegen het aan Paul van Tongeren, hoogleraar Wijsgerige Ethiek aan de Radboud Universiteit Nijmegen. In dit artikel licht hij een tipje van de sluier op van zijn nieuwe boek *Leven is een kunst. Over morele ervaring, deugdethiek en levenskunst*.

De zogenoemde levenskunstfilosofie is een van de meest populaire richtingen in de hedendaagse filosofie. In een welwillende interpretatie daarvan, zou men kunnen zeggen dat zij opnieuw probeert de filosofie te laten zijn wat zij in de oudheid was: een praktijk in dienst van het goede leven. De levenskunstfilosofie presenteert zichzelf graag als een hedendaagse aanpassing van de antieke deugdethiek. In beide gevallen gaat het inderdaad om een ethiek van de zelfverwerkelijking. Zowel in levenskunst als deugdethiek voltrekt die zich in praktijken, is het gehanteerde handelingsbegrip dat van de *praxis* (en niet van de *poiesis*), en wordt het doel bereikt door oefening. Ook in de levenskunst lijken de zogenoemde kardinale deugden – verstandigheid, rechtvaardigheid, moed en maat – de belangrijkste en ook hier lijkt de deugd te bestaan in een soort van midden. Naast deze overeenkomsten zijn er echter ook opmerkelijke verschillen.

Auteurs als Joep Dohmen en Wilhelm Schmid² presenteren hun 'levensregels' liefst als onderscheiden van moraal. Moraal lijken zij – typisch modern – te identificeren met een inperking van de vrijheid zoals nodig voor een gelijke vrijheid van alle anderen. In de levenskunst zou niet de gelijke vrijheid van de anderen de voornaamste zorg zijn, maar de cultivering van de eigen vrijheid. Als het bij de levenskunst al om een 'ethiek' zou gaan, dan om een 'esthetische ethiek', die uitstijgt 'boven een morele context'.

Het gaat in deze 'ethiek' om de cultivering van de eigen, individuele vrijheid en de verantwoordelijkheid voor je eigen leven. Natuurlijk hoort daar ook bij hoe je je tot anderen moet verhouden. Maar dat staat in het teken van het project om het eigen leven tot een kunstwerk te maken. De zorg voor de ander blijft afhankelijk van de vraag of die in dat eigen levensproject past en wordt pas belangrijk wanneer de levenskunstenaar 'zelf vindt dat zulks gepast is'. Echte verantwoordelijkheid voor anderen, laat staan de mogelijkheid dat je eigen levensproject verstoord wordt door het appel van anderen – dat kan eigenlijk niet.

Er lijken geen waarden te zijn, die voorgegeven zijn en waarnaar we ons moeten voegen. Integendeel: de morele opgave bestaat er primair in, mede door middel van

zelfkennis, zelf je eigen morele oriëntatie uit te vinden en deze door oefening te verwerklijken.

Soms lijkt het alsof het intellectualisme van vóór Aristoteles is teruggekeerd. Volgens Socrates was morele kwaliteit uiteindelijk te herleiden tot ware kennis van het goede. Bij de Stoa keert dat in gewijzigde vorm terug, wanneer zij stelt dat deugd vooral bestaat in een correct oordeel en die deugd vervolgens als een voldoende voorwaarde voor geluk beschouwt. In de levenskunstethiek is de ware kennis van het goede vervangen door authentieke kennis van en keuze voor het eigen zelf, maar het schema is gelijkaardig: uiteindelijk heb je je eigen geluk zelf in de hand, als je maar authentiek handelt. Weliswaar moet je proberen 'goed te zijn waar en wanneer het er werkelijk toe doet', maar wat dat is, 'goed zijn', en wanneer het 'er toe doet', dat kies je uiteindelijk zelf.

"Ik denk dat de filosofie van de levenskunst te weinig aandacht heeft voor deze machteloosheid, ons onvermogen, onze zwakheid, onze kwetsbaarheid."

Want ook de waarden waaraan je je toewijdt en die bepalen wat je wilt, kies je zelf; Wilhelm Schmid benadrukt vaak dat levenskunst 'geen norm, maar een optie' is. Hoe evaluerend en zelfs oordelend zijn teksten ook veelal zijn, zelf zegt hij: '[z]elfs een "aanbeveling" zou nog te normatief zijn'. Ook volgens Joep Dohmen moet je zelf leren ontdekken en inzien welke waarden richtinggevend zijn voor je leven. Alles wordt een kwestie van keuze, zelfs de wijze waarop je kiest en het criterium op grond waarvan je kiest, kies je zelf. 'Levenskunst, hoe die ook inhoudelijk eruit mag zien, berust geheel en al op de keuze die het subject van de levenskunst zelf maakt'.

'Zelfverantwoordelijkheid' is een centraal begrip in

de levenskunstethiek. Ze bestaat in 'de poging de gang van je leven tot op zekere hoogte te beheersen en te sturen, door een groter aandeel te nemen in de richting en de kwaliteit van je leven op basis van je eigen interpretatiekader en de daarop toegesneden handelingsbekwaamheid'.

Zodoende blijkt er toch een waarde voorgegeven te zijn, namelijk de authenticiteit, 'de *bottom line* van de levenskunst'. Trouw aan de ander moge iets zijn waar je voor of tegen kunt kiezen, trouw aan jezelf daarentegen moet in absolute zin. Zoals bij alle absolute waarden, lijkt ook deze niet nader verantwoord of gefundeerd te kunnen worden. Authenticiteit 'moet gewoon', en levenskunst bestaat in het verwerven daarvan.

Er is ook voor deze auteurs geen twijfel dat deze 'kunst om het leven onder de knie te krijgen' een moeilijke opgave is, maar uiteindelijk is ze mogelijk voor wie wil. Kiezen bijvoorbeeld is moeilijk en pijnlijk, maar de beschrijving van de moeilijkheid maakt duidelijk dat er een oplossing voor is: 'De obstakels [...] zijn legio: gebrek aan discipline, tijd en concentratie, pijn van onzekerheid, mogelijke vergissingen, repressie – dit alles kan ons van het zelfonderzoek afhouden.'

Inderdaad, als dit de problemen zijn, dan zijn ze, hoe moeilijk ook, op te lossen: 'Je moet jezelf leren kennen en je structuur van verlangens en volities vaststellen.' Het succes hangt in laatste instantie af van je eigen inzet. Natuurlijk weet men wel dat het niet altijd gemakkelijk is en dat je eigen wil je kan voorkomen 'als een vreemde wil die als het ware buiten je staat', maar opnieuw: daar is een oplossing voor: 'Dat kun je verhelpen door te proberen die wil beter te begrijpen.'

Het voorbeeld van de eigen wil die zich niettemin als een vreemde presenteert, doet denken aan het grote innerlijk conflict dat Augustinus beschrijft in het achtste boek van zijn *Belijdenissen*, geschreven in de vierde eeuw na Christus. Hij wil zich bekeren, en tegelijk wil hij het niet, verzet hij zich ertegen. Het is alsof hij niet samenvalt met zijn eigen wil, of beter: alsof die wil niet samenvalt met zichzelf. Zijn eigen wil blijkt verdeeld, en daardoor ervaart hij zichzelf als machteloos.

In zekere zin deed Augustinus vervolgens wat de levenskunstfilosofen ons aanraden: hij probeerde zijn 'wil beter te begrijpen'. Hij werd daardoor zelfs degene die de wil in eigenlijke zin *ontdekte*. De Griekse filosofie kende eigenlijk dat vermogen nog niet dat wij aanduiden als de wil. Het is aan Augustinus te danken dat we nu over de wil kunnen spreken zoals de levenskunstfilosofen doen. Hij ontdekte dat vermogen echter als iets paradoxaals:

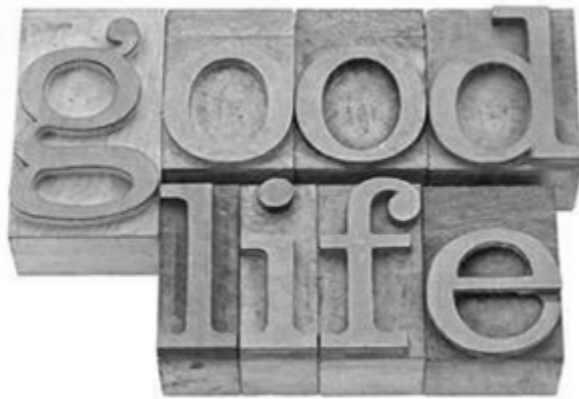
precies het vermogen waardoor ik zelf de baas ben en autonoom kan kiezen blijkt zodanig verdeeld dat het mij machteloos maakt. In de kern van zijn macht is de mens volgens Augustinus machteloos.

Ik denk dat de filosofie van de levenskunst te weinig aandacht heeft voor deze machteloosheid, ons onvermogen, onze zwakheid, onze kwetsbaarheid. Als er al van kwetsbaarheid sprake is, is dat steeds de kwetsbaarheid van anderen. De *eigen* kwetsbaarheid wordt eigenlijk alleen plichtmatig erkend. De 'tragische menselijke conditie' lijkt te verdwijnen in de eigen 'zelfverantwoordelijkheid' – net als bij de intellectualistische posities uit de oudheid, met dit verschil dat de antieke 'ware kennis van het goede' nu vervangen is door 'kennis van en keuze voor het authentieke zelf'. Door deze miskenning of onderschatting van onze machteloosheid en kwetsbaarheid,

is er in de levenskunstfilosofie weinig aandacht voor de mate waarin menselijk leven onvermijdelijk lijden is. Men erkent weliswaar dat er veel geleden wordt, maar suggereert minstens dat dat lijden grotendeels, zo niet helemaal weggenomen kan worden door de levenskunst. We moeten slechts leren ons verlangen te matigen, ons te realiseren dat er een verschil is tussen mogelijkheid en werkelijkheid, en dat verschil leren accepteren. Wat dan nog aan lijden rest, hoort er gewoon bij of wordt van zijn stuitendheid beroofd doordat zelfs dat een kwestie van eigen keuze wordt: 'Het individu moet zelf kiezen aan welke soort lijden hij de voorkeur wil geven.' Ik vermoed daarom, dat de levenskunstfilosofie de eigen verantwoordelijkheid zozeer opblaast dat ze geen recht meer doet aan het echte leven.

Noten

1. Deze tekst is een sterk ingekorte versie van een deel van hfst. III uit mijn: *Leven is een kunst* (Zoetermeer/Antwerpen: Klement/Pelckmans 2012).
2. In het volgende citeer ik zonder exacte plaatsvermelding uit verschillende publicaties van Joep Dohmen (*Tegen de onverschilligheid. Pleidooi voor een moderne levenskunst*. Amsterdam: Ambo 2007, *Brief aan een middelmatige man. Pleidooi voor een nieuwe publieke moraal*. Amsterdam: Ambo 2010) en Wilhelm Schmid (*Filosofie van de levenskunst. Inleiding in het mooie leven*. Amsterdam: Ambo 2001, *Handboek voor de levenskunst*. Amsterdam: Ambo, 2004, *Die Liebe neu erfinden. Von der Lebenskunst im Umgang mit Anderen*. Frankfurt: Suhrkamp 2010).

Paulien Snellen

Goede voornemens: een vrijbrief voor de feestdagen

Goede voornemens: een oprecht *commitment* voor persoonlijke ontwikkeling of een versluiering van ons onderhuidse geweten? Paulien Snellen promoveert sinds 2012 aan de Rijksuniversiteit Groningen op het onderwerp 'de morele relevantie van wilszwakte'. Volgens Snellen heeft het hebben van goede voornemens een tweede laag.

Wie kent het niet: op een suikervrij dieet zijn, maar zwichten voor een chocoladereep; milieuvriendelijk willen leven, maar toch de verwarming lekker hoog zetten; of telkens maar niet dat ene klusje doen waarvan je vindt dat het nu toch echt gedaan moet worden. Wilszwakte is herkenbaar. En vervelend. Je bereikt niet de doelen die je jezelf hebt gesteld. En vooral, het laat je achter met een knagend gevoel van ongenoegen of spijt.

Rond de jaarwisseling worden mensen zich extra bewust van hun tekortkomingen. Goede voornemens steken als paddenstoelen de kop op: 'meer sporten', 'minder snoepen', 'minder lui zijn'. We staan stil bij gedrag en eigenschappen waar we ontevreden over zijn en nemen ons voor te veranderen. Waarom zijn we juist rond deze tijd zo zelfbewust van ons wilszwakke handelen? De kerstgedachte? De terugblik op het afgelopen jaar? Volgens mij niet. Wilszwakke mensen hebben goede voornemens nodig om hun eigen gedrag rond de feestdagen te kunnen rationaliseren. Laat me dit toelichten.

Tijdens de feestdagen staan we meer bloot aan verleidingen dan normaal: de routine van alledag ontbreekt, sportscholen zijn gesloten en de heerlijkste hapjes verschijnen op tafel. Kokkerellende familieleden en vrienden zetten je onder druk om toch vooral nog een keer op te scheppen. In deze periode is de kans dat we verleidingen niet kunnen weerstaan dus hoger dan in de rest van het jaar. De kans op ongenoegen en spijt daarmee ook. En die gevoelens willen we tegen elke prijs vermijden. Wie tijdens de feestdagen wil kunnen genieten, moet dan ook een manier vinden om schuldgevoelens de kop in te drukken. De oplossing? Goede voornemens.

Goede voornemens kunnen excessief gedrag tijdens de feestdagen rationaliseren, doordat ze – heel comfortabel – in de toekomst liggen. Je oordeelt niet dat het belangrijk is om *nu* iets te doen of te laten, maar pas in het nieuwe jaar. Je hoeft je tijdens de feestdagen niet schuldig te voelen. Je gaat immers wel opletten op wat je eet, hoeveel je sport en of je niet te veel luert. Alleen, nu nog even niet.

En wanneer het moment dan daar is om de goede voornemens te verzilveren, zijn ze gedoemd te mislukken. Als goede voornemens worden gecreëerd om het gedrag tijdens de feestdagen goed te praten, is het *commitment* om je eraan te houden niet erg groot. Daarnaast zijn goede voornemens vaak vaag. 'Meer sporten' vertelt je noch hoe vaak, wanneer en voor hoe lang, noch de consequenties als je faalt. Het is gemakkelijk halfslachtig werk te leveren of verder uit te stellen. En als het dit jaar echt allemaal dreigt te mislukken, dan is er altijd volgend jaar nog...

Begrijp me niet verkeerd. Mensen moeten zeker lekker genieten tijdens de feestdagen. Maar niet door potentiële schuldgevoelens weg te nemen met goede voornemens. Aristoteles beschreef al dat een belangrijk onderdeel van een goed leven erin bestaat de juiste maat te houden. Dit wil niet zeggen dat je nooit uitbundig feest mag vieren. Integendeel! De juiste maat houden betekent juist dat je weet wanneer het gepast is luxueus te eten en te drinken en dat je daar dan ook waarlijk van geniet. De meesten van ons zijn wilszwak. We rationaliseren ons gedrag om te kunnen genieten en spijt te ontwijken, daarbij handig gebruikmakend van middelen zoals goede voornemens. Maar zo verhinderen we onszelf juist om datgene op prijs te stellen waar zo naar wordt verlangd. Want écht genieten, dat lukt zo natuurlijk niet. Hoe het wilszwakke gedrag te doorbreken als goede voornemens geen uitkomst bieden? De kunst van de juiste maat is niet eenvoudig te leren. Voor wilszwakke personen ligt Aristoteles' ideaal te ver weg. Buitenproportionele verlangens bieden immers geen hulp bij het vinden van de juiste proportie in iedere situatie. De flexibiliteit die het ideaal beoogt kan eenvoudig worden ingezet om ongepaste uitzonderingen te rationaliseren. Een strakke regel die lijkt op een goed voornemen is veelbelovender. Maar wel een regel die de valkuilen van goede voornemens ontloopt. Eentje die niet verhuult, maar duidelijk is. En vooral: die nu geldt. Niet pas straks.